

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Bogusz Wasik

ZAMEK GOLUBSKI W ŚREDNIOWIECZU. ARCHITEKTURA I TECHNIKA BUDOWY

Słowa kluczowe:

zamek w Golubiu, Golub-Dobrzyń, zamki krzyżackie, krzyżacy, architektura średniowieczna

Schlüsselwörter:

Schloss in Gollub, Golub-Dobrzyń, Ordensburgen, Deutsche Orden, mittelalterliche Architektur

Keywords:

castle in Golub, Golub-Dobrzyń, Teutonic castles, Teutonic Orden, medieval architecture



INSTYTUT BÓLNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

Zamek w Golubiu był przedmiotem zainteresowań badaczy już od XIX wieku. Z tego wczesnego okresu wymienić należy przede wszystkim Conrada Steinbrechta, który sporządził opis, rzuty inwentaryzacyjne i rekonstrukcję zamku¹, ale istotny był także, wzbogacony rycinami, opis warowni w katalogu zabytków Prus Zachodnich (ryc. 1)². Zamek analizowany był ponadto w pierwszych, szerszych rozważaniach na temat przekształceń architektury zamków krzyżackich³. Większym badaniom zamek został poddany w latach 60. XX wieku, w związku z planowanym uporządkowaniem i odbudową zrujnowanego budynku. Pod kierunkiem Ireneusza Sławińskiego wykonano wówczas szczegółową inwentaryzację zamku wysokiego, obejmującą także rozwarstwienie architektoniczne murów⁴. Pracom konserwatorskim towarzyszyły badania archeologiczne, prowadzone przez

¹ C. Steinbrecht, *Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. 2. Preussen zur Zeit der Landmeister, Berlin 1888, ss. 28–40.

² J. Heise, *Die Bau- und Knstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. VIII: Der Kreis Strasburg, Danzig 1891, ss. 347–356.

³ K. H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preußen*, Bd. 1 Die Burgbauten, Königsberg 1927, s. 65.

⁴ Dokumentacja ta znajduje się w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, m.in.: I. Sławiński, Zamek Golub-Dobrzyń, woj. bydgoskie. Inwentaryzacja. Odkrytki architektoniczne (mps w archiwum WUOZ w Toruniu, sygn. W/358), Toruń 1960; idem, Zamek w Golubiu. Inwentaryzacja profilowanych cegieł (mps w archiwum WUOZ w Toruniu, sygn. W/354, W/1838-W/1841), Toruń 1961; idem, Zamek Golub-Dobrzyń, woj. bydgoskie. Inwentaryzacja. Przeskalowanie inwentaryzacji (mps w archiwum WUOZ w Toruniu, sygn. W/345), Toruń. 1962; idem, Zamek w Golubiu. Inwentaryzacja i badania architektoniczne (mps w archiwum WUOZ w Toruniu, sygn. W/340, W/1823), Toruń 1968.

Krzysztofa Nowińskiego⁵. Te ostatnie podporządkowane były jednak pracom konserwatorskim i wiedza z nich płynąca jest ograniczona. Efektem ówczesnych prac była niewielka monografia zamku (jak dotąd jedyna), która oparta została jednak przede wszystkim na wynikach analiz konserwatorskich (architektonicznych), traktując marginalnie wyniki badań archeologicznych⁶. Kolejne badania archeologiczne, o sondażowym i ograniczonym zakresie, mające przede wszystkim rozwiązać niejasną kwestię obecności starszego osadnictwa i grodu, przeprowadzono w 1989 roku⁷. W nowszych czasach, w kontekście przemian architektury zamków krzyżackich, warownię golubską analizował historyk sztuki Tomasz Torbus⁸. Jednocześnie nowsze badania historyków⁹ oraz archeologów¹⁰, pozwoliły zweryfikować i przewartościować wiele dawnych poglądów oraz dostarczyć nowej wiedzy na temat zamków krzyżackich na ziemi chełmińskiej i w Prusach. Uprawnia to do nowego spojrzenia na zamek w Golubiu.

Nie w pełni wyjaśniona jest kwestia zabudowy poprzedzającej budowę zamku murowanego. W świetle badań archeologicznych z lat 60. XX wieku, jak i z 1989 roku, odrzucić należy wcześniejsze przypuszczenia, jakoby w miejscu zamku miał funkcjonować gród wczesnośredniowieczny, choć natrafiono na warstwę, wskazująca na obecność osadnictwa. Brak jednak dowodów na jego funkcjonowanie między XI a końcem XIII wieku¹¹. Do schyłku XIII wieku główny gród w okolicy znajdował się w Ostrowitem (obecnie w Napolu)¹². Położone na południowym pograniczu posiadłości krzyżackich dobra ostrowicko-golubskie należały wówczas do biskupów włocławskich. Odstąpili je oni Zakonowi w 1293 roku. Początkowo zostały one podporządkowane administracyjne komturom ziemi chełmińskiej.

⁵ K. Nowiński, Opis stratygrafii i murów z badań archeologicznych w 1967 roku w Golubiu-Dobrzyniu, woj. Bydgoskie (mps w archiwum WUOZ w Toruniu, sygn. W/451) 1967; idem, *Badania archeologiczno-architektoniczne w Golubiu-Dobrzyniu*, Wiadomości Archeologiczne, 34: 1969, z. 1, ss. 180–183; idem, *Golub-Dobrzyń*, w: Informator Archeologiczny (dalej IA). Badania rok 1968, pod red. M. Konopki, Warszawa 1969, ss. 342–344; idem, *Golub-Dobrzyń*, w: IA. Badania rok 1969, pod red. M. Konopki, Warszawa 1970, ss. 358–360; idem, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku pokrzyżackiego w Golubiu-Dobrzyniu w latach 1967–1969*, w: Komunikaty Archeologiczne. Badania archeologiczne na terenie województwa bydgoskiego w latach 1968–1969, Bydgoszcz 1972, ss. 140–149.

⁶ I. Sławiński, *Zamek w Golubiu*, Warszawa, Poznań, Toruń 1976.

⁷ J. Chudziak, Sprawozdanie z badań sondażowych na domniemanym grodzisku w Golubiu-Dobrzyniu, gm. loco, woj. toruńskie, stanowisko 1 (mps w IA UMK), 1989.

⁸ T. Torbus, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München 1998, ss. 137–144, 414–426; idem, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014, ss. 157–167.

⁹ S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012.

¹⁰ B. Wasik, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń 2016; ostatnio także badania w ramach kierowanego przez Marcina Wiewióre projektu *Castra Terrae Culmensis* – na rubieży chrześcijańskiego świata (projekt badawczy 2bH 15 0078 83),

¹¹ J. Chudziak, *Golub-Dobrzyń, w: Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, pod red. J. Chudziakowej, Toruń 1994, s. 56; idem, Sprawozdanie, ss. 4–5; K. Nowiński, op. cit., s. 148.

¹² J. Bojarski, *Gród w Ostrowitem (Napoli) na ziemi chełmińskiej – od centrum opolnego do włości rycerskiej*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 24, 2016, ss. 95–98.

Z dokumentu wystawionego w 1304 roku wynika natomiast, że Golub był siedzibą wówczas urzędnika niższej rangi – prokuratora¹³. Istnieje jednak przesłanka, że być może już wkrótce krzyżacy wzniesli w Golubiu pierwszą (drewniano-ziemną) strażnicę. W 1296 roku bowiem, jak wynika z relacji Piotra z Dusburga, Litwini zniszczyli wieś w okolicy „castrum Golubam”¹⁴. Brak jednoznacznych dowodów by stwierdzić jednoznacznie, czy warownia ta stała w miejscu zamku murowanego. Zauważyć tu należy, że w świetle aktualnej wiedzy, budowę krzyżackich zamków regularnych (kaszteli) realizowano przeważnie w miejscu nowym, odrębnym od lokalizacji starszej warowni. Umożliwiało to m.in. dalsze funkcjonowanie poprzedniej siedziby podczas inwestycji¹⁵. Potwierdzonym dotąd wyjątkiem od tej zasady był zamek w Gdańsku (postawiony na zrębach grodu książąt pomorskich)¹⁶, a w wyniku ostatnich badań także zamek w Lipienku, należący, podobnie jak kasztel Golubski, do wczesnych tego typu budowli na ziemi chełmińskiej¹⁷. Być może ze starszą strażnicą z końca XIII wieku należy jednak łączyć, zadokumentowaną odwiertem pod dziedzińcem zamku wysokiego, grubą na około 60 cm warstwę ze spalenizną. Zawierała ona ceramikę datowaną na XIII–XIV wiek¹⁸. Na przełomie XIII–XIV wieku należy datować ponadto wykonanie fosy (szerokości ok. 6 i głębokości 3,5 m) i wału wzdłuż zachodniej krawędzi przedzamcza¹⁹ (ryc. 2). Biorąc to pod uwagę nie ma pewności, czy fortyfikacje te należy łączyć ze starszą strażnicą, czy już z budową zamku murowanego, zwłaszcza że stanowiły one obwarowania przedzamcza do 2. ćwierci lub połowy XIV wieku (o czym dalej). Fosa i wał osłaniałyby wówczas budowę nadgranicznego murowanego zamku i zapewniały bezpieczeństwo podczas trwania inwestycji²⁰. Kończąc rozważania na temat pierwszej warowni krzyżackiej, zwrócić należy uwagę na jej krótki, efemeryczny charakter, gdyż funkcjonowała ona jedynie około dekady. Mogła być to więc tymczasowa strażnica, zabezpieczająca nowo przyłączone do posiadłości krzyżackich ziemie, będące w trakcie organizacji nowej administracji. Kwestia drewniano-ziemnej warowni krzyżackiej, przy obecnym stanie wiedzy, musi pozostać nierozstrzygnięta.

¹³ S. Józwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410*, Toruń 2001, ss. 70–71; idem, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, ss. 192–193.

¹⁴ Piotr z Dusburga, *Kronika ziem Pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, komentarze J. Wenty, Toruń 2004, s. 190; T. Torbus, *Die Konventsburgen*, s. 414.

¹⁵ B. Wasik, op. cit., ss. 25–32; 319.

¹⁶ T. Torbus, *Zamki konwentualne*, s. 225.

¹⁷ Badania realizowane w ramach projektu *Castra terrae culmensis* (por. przyp. 10); B. Wasik, *Wstępne sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. 1)*, mps w archiwum WUOZ w Toruniu, Toruń 2018.

¹⁸ K. Nowiński, op. cit., ss. 141–143.

¹⁹ Wskazuje na to datowanie ceramiki z wału; K. Nowiński, op. cit., ss. 146–148.

²⁰ B. Wasik, op. cit., s. 29.

Czas rozpoczęcia budowy zamku murowanego jest wyjątkowo dobrze znany dzięki źródłom pisanim. Wiadomo bowiem, że przystąpiono do niej z inicjatywy mistrza krajowego Konrada Sacka²¹, który też powołał komturstwo w Golubiu, co stało się najpóźniej w 1306 roku, a jednocześnie na pewno po 1304 roku, kiedy wymieniony był prokurator²². Tym samym początek budowy zamku komtureckiego także datować należy na ten okres²³.

Do budowy zamku w Golubiu przystąpiono w momencie, gdy w Prusach ugruntowany był już typ zamku regularnego, czteroskrzydłowego – kasztelu. Nastąpiło to po około 1280 roku, kiedy sprzyjające warunki (koniec podboju, krzepnięcie władzy i rozwój osadnictwa oraz gospodarki) umożliwiły rozwój monumentalnej architektury we władztwie krzyżackim²⁴. Zamek w Golubiu był najmłodszym z grupy tzw. wczesnych kaszteli z ziemi chełmińskiej – jednych z najstarszych w państwie krzyżackim²⁵. Przyjęcie tego modelu domu konwentu (zamku wysokiego) było bez wątpienia przemyślane i związane z (powiązaną z kasztelowymi zamkami w trzynastowiecznej Europie) semantyką silnej władzy²⁶. Jednocześnie podkreślało rosnące znaczenie Pruskiej gałęzi zakonu krzyżackiego w obrębie tej korporacji²⁷.

Analiza architektury oraz wyników badań archeologicznych pozwala prześledzić proces budowy zamku w Golubiu. Inwestycję należało rozpocząć od przygotowania placu budowy i wytyczenia w terenie układu zamku wysokiego (domu konwentu) (ryc. 3). Analiza metryczna wskazuje, że budowniczy posługiwali się przy tym starą miarą chełmińską, w której 1 stopa wynosi 31,3 cm (15 stóp = 1 pręt). Dom konwentu (39 × 42 m) wytyczono na rzucie krótkiego prostokąta o wymiarach 8,5 × 9 prętów²⁸ (ryc. 4). Proporcje budowli wyznaczono jednak metodą geometryczną *ad quadratum*, którą, jak wiemy, stosowano w ówczesnej Europie²⁹. Metoda ta polegała na tym, że modułem do pobierania pomiarów (szerokości skrzydeł i dziedzińca) były kolejne, wpisywane w siebie kwadraty, z których pierwszy (wyjściowy) wyznaczał obrys rzutu domu konwentu (ryc. 5). Na podstawie

²¹ Piotr z Dusburga, ss. 195–196.

²² S. Józwiak, *Centralne*, ss. 70–71.

²³ W świetle informacji o obecności w Golubiu prokuratora w 1304 roku mało prawdopodobna jest sugestia Tomasza Torbusa, że budowa zamku mogła być rozpoczęta także w latach 90. XIII wieku. Przeczy temu forma budowli, która nie byłaby odpowiednią siedzibą dla urzędnika niższej rangi; T. Torbus, op. cit., ss. 61–63.

²⁴ szerzej: B. Wasik, *Przekształcenia techniki budowy i architektury zamków krzyżackich w końcu XIII i początku XIV wieku w kontekście rozwoju państwa zakonnego w Prusach*, w: *Życie społeczno-kulturalne w państwie zakonu krzyżackiego (XIII–XVI w.)*, red. J. Gancewski, L. Lisowska, S. Skienziul, J. E. Śliczyńska, Olsztyn 2016, ss. 118–125.

²⁵ T. Torbus, op. cit. ss. 141–167.

²⁶ B. Wasik, *Budownictwo*, ss. 322–325.

²⁷ Idem, *Przekształcenia*, ss. 125–126.

²⁸ Idem, *Budownictwo*, s. 43

²⁹ J. Gimpel, *Jak budowano w średniowieczu*, Warszawa 1968, ss. 123–125; J. H. Harvey, *The medieval architect*, London 1972, ss. 121–127; M. Łodyńska-Kosińska, *Geometria architektów gotyckich*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 9, 1964, z. 2, ss. 89–114.

tych wielkości wyznaczano rzut poziomy, a przynajmniej w niektórych wypadkach także wysokości budowli (Papowo Biskupie, Radzyń Chełmiński)³⁰. Posługując się metodą *ad quadratum* przy wykreślaniu prostokątnego planu domu konwentu w Golubiu musiano zastosować dwa takie same wykresy z przesunięciem. Modułem kwadratu wyjściowego (I) była długość krótszego boku zamku. Wymiar pozyskany z kwadratu II (mierząc do narożnika kwadratu I) wyznacza szerokość skrzydła południowego – głównego. W przypadku pozostałych skrzydeł, szerokość określa natomiast kwadrat III. W przeciwieństwie do przytoczonych innych zamków, do wyznaczenia wysokości elewacji w Golubiu nie posłużono się wymiarami pochodzącymi z rzutu poziomego. Wyznaczono ją jednak także w oparciu o kwadraty modułowe, nadając proporcje 1:2³¹.

Powyższy system projektowania wskazuje, że wygląd domu konwentu zaplanowano od początku. Wskazuje na to też technika budowy, gdyż wznosząc ściany wykonywano od razu strzępia pod budowane w dalszej kolejności ściany i opory pod sklepienia. Całą inwestycję realizowano etapami, które są typowe dla techniki budowy zamków kasztelowych w Prusach (ryc. 6)³². W pierwszym etapie wymurowano kurtynę obwodową z cegły w wątku wendyjskim. Zakończono ją poniżej poziomu przyszłego ganku, tymczasowo wieńcząc krenelażem (ryc. 7). W ścianie wykonano od razu otwory okienne planowanych pomieszczeń i strzępia umożliwiające podłączenie ich ścian³³. Następnie przystąpiono do wznoszenia zabudowy wewnętrznej w wątku gotyckim. Wpierw (etap II) dostawiono skrzydło południowe (główne). Podobna kolejność dostrzegalna jest także na innych zamkach i związana była z dążeniem do jak najszybszego ukończenia kaplicy zamkowej, której obecność wymagana była przez regułę zakonną rycerzy³⁴. Musiano wtedy także nadbudować ganek wieńczący kurtynę obwodową. W dalszej kolejności dostawiano ściany kolejnych skrzydeł. Co prawda w wyniku prac konserwatorskich i odbudowy zamku, kiedy przemurowywano i uzupełniano lica, nie łatwo obecnie przeanalizować pierwotne mury, ale na styku ścian skrzydła południowego i zachodniego widać dostawienie ściany skrzydła zachodniego do przerywanych sekwencji wysuniętych strzępi, wykonanych w murze skrzydła głównego. Przeczy to rekonstrukcji Ireneusza Sławińskiego, według której oba te skrzydła zbudowano jednocześnie³⁵. Taki sam system strzępi zadokumentował ten badacz jednak

³⁰ Szerzej na ten temat: B. Wasik, *Metoda projektowania zamków konwentualnych na ziemi chełmińskiej. Przyczynek do badań nad zastosowaniem kwadratury w krzyżackim budownictwie zamkowym*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 58, 2013, z. 4, ss. 79–91; idem, *Budownictwo*, ss. 49–61.

³¹ B. Wasik, *Metoda projektowania zamków*, s. 87; idem, *Budownictwo*, ss. 55–56.

³² Ibidem, s. 322.

³³ I. Sławiński, *Zamek*, s. 24.

³⁴ B. Wasik, op. cit., s. 322.

³⁵ I. Sławiński, *Zamek*, s. 24.

w innym miejscu – wykonano je bowiem pod ściany wieży głównej (bergfridu)³⁶. Jej czworoboczna podstawa z lochem została dostawiona do kurtyny obwodowej w narożniku północno-zachodnim obwodu. Wieża ta miała mieć wymiary rzutu 8 × 8 m. W czwartym etapie wzniesiono skrzydło wschodnie i północne, które różnią się od poprzednich stylistyką oraz były nieco niższe (o około 2,5 m)³⁷. Kończąc kolejne skrzydła, zgodnie z przyjętą praktyką budowlaną, zadaszano je tymczasowo deskami (dopiero potem kryto dachówkami), po czym, pod koniec, budowano wewnątrz sklepienia i wieńczące szczyty³⁸. Opisane prace przebiegały według zaplanowanego na pierwszym etapie planu, ale w trakcie inwestycji wykonano także pewne korekty i przemurowania. Przykładowo, kładąc sklepienia w piwnicach skrzydła południowego, zmieniono układ oporów, co spowodowało konieczność zamurowania niektórych okien³⁹. Najistotniejszą korektą była jednak rezygnacja z budowy rozpoczętej wieży głównej. Przemawia za tym pozostawienie niewykorzystanych strzępi pod jej ściany na wyższych kondygnacjach i wykonanie w tym miejscu oporów pod gotyckie sklepienia. Brak też przerwy w przebiegającym na koronie muru ganku, który nie mógłby tu funkcjonować w przypadku wybudowania bergfridu⁴⁰. Wykonanie w miejscu wieży otworów okiennych i oporów sklepień gotyckich wskazuje, że narożnik północno-zachodni szybko wciągnięto w obręb zabudowanych skrzydeł.

W świetle aktualnej wiedzy wiadomo, że budowie murów kasztelowych domów konwentów towarzyszyły prace ziemne o wielkim rozmachu. Wykonywano wówczas wokół nasypy (tarasy), a dzięki nawiezieniu mas ziemi do środka, ponoszono i wyrównywano poziomy dziedzińców. W efekcie poziom gruntu był podnoszony od jednego do kilku metrów i наносzono nawet ponad 10 000 m³ ziemi (zazwyczaj gliniastej)⁴¹. Na podstawie obserwacji z sondażu wykonanego w 1989 roku po południowej stronie domu konwentu w Golubiu, można stwierdzić, że tu

³⁶ Wieża główna w typie bergfridu/bergfriedu to tzw. wieża ostatecznej obrony – nie mieszkalna i dostępna jedynie po mostku rozpiętego między wieżą a sąsiednim murem lub budynkiem na poziomie ganków obronnych (ewentualnie po drabinie). Trzeba jednak mieć świadomość, że współczesny termin nie odpowiada nazewnictwu średniowiecznemu, co wyraźnie wynika ze źródeł pisanych. Sytuacja ta dotyczy zresztą nie tylko Prus, ale także Niemiec – por. F. W. Krahe, *Burgen des deutschen Mittelalters, Grundrisslexikon*, Würzburg 1996, s. 28; S. Józwiak, J. Trupinda, op. cit., ss. 234–237.

³⁷ I. Sławiński, *Zamek*, ss. 24–26; B. Wasik, *Budownictwo*, s. 322.

³⁸ M. Arszyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995, ss. 165–166; S. Józwiak, J. Trupinda, *Budowa krzyżackiego zamku komturskiego Ragnecie w końcu XIV – na początku XV wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 57, 2009, nr 3–4, s. 347, 356; idem, *Uwagi na temat sposobu wznoszenia murowanych zamków krzyżackich w państwie zakonnym w Prusach w końcu XIV – pierwszej połowie XV wieku*, *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie*, nr 2 (272), 2011, ss. 221–222; A. Kąsinowski, *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim*, *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu*, 10, 1970, s. 79, 81, 93.

³⁹ I. Sławiński, op. cit. ss. 24–26.

⁴⁰ Wszystkie te elementy widnieją na dokumentacji wykonanej przez Ireneusza Sławińskiego; I. Sławiński, *Zamek w Golubiu. Inwentaryzacja*.

⁴¹ B. Wasik, op. cit., ss. 95–114.

nie było inaczej. Wokół gmachu zamkowego usypano taras o szerokości dochodzącej nawet do 15 m (od wschodu) (ryc. 3). Najniżej, w wykopie z 1989 roku (na tarasie południowym), zarejestrowano sekwencję niegrubych (przeważnie ok. 10 cm) warstw glin (ryc. 8). Nie można wykluczyć, że przynajmniej niższe z nich pochodzą z okresu sprzed budowy zamku – szczególnie poziom ze spalenizną, może odpowiadający zarejestrowanemu w latach 60. przez Krzysztofa Nowińskiego na dziedzińcu? Spalenizna może być jednak też efektem wypalania roślinności przed przystąpieniem do budowy. W górnej z sekwencji cienkich warstw (nr 4) odkryto fragment ceramiki późnośredniowiecznej⁴². Wyżej zadokumentowano natomiast grubą na 2 m warstwę glinianego nasypu, kształtującego ostatecznie taras. Grubość całego glinianego nasypu wynosi więc od około 2 do 2,7 m. Konstrukcja ta bez wątpienia poszerzała *plateau* wzgórza i wzmacniała statykę budowli. Nie można też wykluczyć, że po obrzeżu tarasu przebiegał częstokół, stanowiący dodatkową osłonę domu konwentu, zwłaszcza, że ten nie posiadał dookolnego parchamu⁴³. Ponadto co najmniej takiej samej grubości nasyp musiano wykonać także na dziedzińcu, podnosząc i wyrównując jego poziom.

Badania Sławomira Józwiaka i Janusza Trupindy pozwalają na nowe spojrzenie na funkcjonalną dyspozycję wnętrza domu konwentu. Ich wnioski, oparte na analizie źródeł pisanych, podważają dotychczasowe, powtarzane bezkrytycznie za Conradem Steinbrechtem, poglądy na ten temat. Główne skrzydło zamkowe, jak wspomniano, znajdowało się od południa i mieściło na piętrze kaplicę od wschodu oraz refektarz od zachodu. Ten ostatni uznawany był dotąd za kapitułarz. Jak się jednak okazuje, w świetle średniowiecznych źródeł, wnętrza o takiej odrębnej funkcji na zamkach krzyżackich nie funkcjonowały – cel ten spełniały właśnie refektarze będące głównymi, reprezentacyjnymi salami zamkowymi. Ogrzewane były one przy pomocy pieca typu *hypocaustum*, który zachował się w znacznym stopniu w przyziemiu zamku w Golubiu.

W skrzydle północnym zamku golubskiego, jak wynika ze źródeł pisanych, na parterze znajdowała się natomiast kuchnia, a wyższe, oświetlane jedynie okienkami szczelinowymi kondygnacje oraz strych zajmowały magazyny żywnościowe i sprzętu kuchennego⁴⁴. Funkcji innych wnętrza na podstawie źródeł średniowiecznych nie da się bezpośrednio określić. Znając jednak funkcję powyższych sądzić można, że we wschodnim (w którym dotąd widziano refektarz) mieściło się *dormitorium*⁴⁵.

⁴² J. Chudziak, op. cit., s. 4.

⁴³ Wyniki badań archeologicznych dowodzą, że dom konwentu nie posiadał od północy, południa i wschodu zewnętrznego muru obronnego, podtrzymującego jednocześnie masy ziemi tarasu, a więc typowego dla wielu zamków krzyżackich parchamu; K. Nowiński, *Wyniki badań*, s. 143.

⁴⁴ S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki*, ss. 276, 335–337.

⁴⁵ B. Wasik, op. cit., s. 278.

Piwnice i pomieszczenia parteru pełniły zazwyczaj głównie funkcje gospodarcze i magazynowe, a strychy mieściły magazyny-spicchrze⁴⁶. Dodatkowa kondygnacja o takim charakterze, dostępna schodami w grubości muru, znajdowała się ponadto także nad refektarzem, co wynikało z faktu, że jego sklepienia posadzone były niżej niż sąsiedniej kaplicy. Rozwiązanie takie było dość powszechne na zamkach komturskich. Nadmienić należy, że komunikację poziomą zapewniał drewniany krużganek, a na dziedzińcu znajdowała się studnia. Od północy natomiast przystawiono do ściany zamku gdanisko na arkadzie, dostępne korytarzem z krużganek⁴⁷. Kończąc opis domu konwentu stwierdzić należy, że jego elewacje cechowała surowość charakterystyczna dla wczesnych kaszteli chełmińskich. Większe ostrołuczne okna posiadała jedynie kaplica i refektarz, a pozostałe wnętrza zaopatrzone zostały jedynie w wąskie okna szczelinowe, zamknięte m.in. trójkątnie (ryc. 9-10). W elewacjach dziedzińca wyróżniały się jedynie, wymienione wyżej, blendy skrzydła północnego i wschodniego. Ostrołuczna blenda była także nad dachem krużganek w wschodniej części skrzydła południowego – prawdopodobnie imitująca okno kaplicy. Urozmaicającymi od zewnątrz bryłę akcentami były natomiast graniaste (czworoboczne ze ściętym narożnikiem od strony wnętrza zamku) i artykułowane blendami wieżyczki narożne, a także szczyty skrzydła głównego (ryc. 7). Wschodni z nich był flankowany dwoma opisanymi wieżyczkami, natomiast w blendach trójkątnego zachodniego zachowały się resztki malowanych dekoracji maswerkowych⁴⁸.

W omawianym okresie, po zachodniej stronie domu konwentu, funkcjonowało od początku XIV wieku przedzamcze, bronione opisanym wcześniej wałem i fosą. Kształt fosy osłaniającej od zachodu zamek wysoki wskazuje, że to pierwotne przedzamcze miało inny kształt niż otrzymało ostatecznie. Krótsze boki fosy zamknięte są bowiem pod kątem – przekątniowo w stosunku do narożników domu konwentu (ryc. 6). Podczas gdy od północy układ ten odpowiada przebiegowi obwodu przedzamcza, to od południa nie ma on uzasadnienia, gdyż znajduje się w obrębie dziedzińca i późniejszego obwodu przedzamcza. Wskazuje to na to, że pierwotne, drewniano-ziemne przedzamcze miało rzut trapezu i dopiero później zostało poszerzone o obszar po stronie południowo-wschodniej. W rejonie tym zresztą teren opadał (ryc. 3). Najpewniej jeszcze podczas omawianego okresu budowy zamku, zapewne pod koniec budowy domu konwentu, obmurowano fosę (być może wykopaną już wcześniej) oddzielającą zamek wysoki od przedzamcza.

⁴⁶ M. Arszyński, op. cit., s. 150.

⁴⁷ I. Sławiński, op. cit., ss. 28–30; T. Torbus, *Die Konventsburgen*, ss. 415–416.

⁴⁸ I. Sławiński, op. cit., s. 30; M. Kurkowski, *Ryte i malowane dekoracje maswerkowe w architekturze średniowiecznej na terytorium Ziemi Chełmińskiej. Studium typologiczno-formalne*, t. II: Katalog, Toruń 2017, ss. 52–55; T. Torbus, *Zamki konwentualne*, ss. 143–144; B. Wasik, op. cit., ss. 229–235

W efekcie dom konwentu od strony zachodniej poprzedzony był zewnętrznym murem, tworzącym parcham, a wjazdu broniła szyja bramna. Od północy i południa fosę zamykały, ustawione pod kątem rozwartym mury, będące zaczątkiem przyszelego murowanego obwodu przedzamcza, ale dopasowane jeszcze do jego pierwotnej trapezowatej formy. Jak wynika z rysunku Conrada Steinbrechta (ryc. 1), zachowany wówczas mur południowy posiadał od wnętrza fosy dużą arkadę (łuk odciążający)⁴⁹. Wymienione mury wzniesiono z cegły w wątku gotyckim⁵⁰.

Wrócić w tym miejscu należy także do kwestii wieży głównej. Jak wskazano wyżej, budowę pierwotnie planowanej zarzucono. Zdaniem Tomasza Torbusa jej funkcję miała przejąć cylindryczna baszta wieżowa wzniesiona w południowej części międzymurza, wskazując m.in. na jej dogodniejsze położenie do obrony i kontroli przeprawy przez płynącą poniżej graniczną Drwęcę⁵¹. O tym, że pod koniec budowy domu konwentu planowano w tym miejscu wzniesienie bergfridu świadczy wykonanie w narożniku ganku obronnego obiegającego kurtynę obwodową otworu drzwiowego i oparcia pod most prowadzący do wieży. Budowa wolno stojącej wieży głównej poza domem konwentu byłaby przypadkiem rzadkim, ale nie całkowicie odosobnionym. Podobnie postąpiono bowiem w Królewcu, gdzie wolno stojący bergfrid w sąsiedztwie domu konwentu wzniesiono w połowie lub drugiej połowie XIV wieku⁵². Charakter golubskiej cylindrycznej baszty, przystosowanej do broni palnej, wskazuje jednak na późniejszy czas jej budowy (por. dalej). Zwrócić natomiast należy uwagę na czworoboczny fundament tej baszty, nie przystający do jej partii cylindrycznej⁵³. Na tej podstawie można postawić tezę, iż po zaniechaniu budowy wieży głównej w narożu domu konwentu zaplanowano jej wzniesienie przed południowo-zachodnim narożnikiem domu konwentu (ryc. 6). Wykonano w tym celu odpowiednie wejście z ganków zamku i położono fundamenty czworobocznej wieży, której jednak, z nieznanых przyczyn, nie wykonano⁵⁴.

Opisane wyżej inwestycje określić można łącznie jako rozpoczętą około 1305 roku I fazę budowy zamku, cechującą się zasadniczo realizacją zaplanowanej na wstępie koncepcji zamku (choć nie bez korekt). Cechy detalu architektonicznego z kaplicy dostarczają natomiast przesłanek do określenia chronologii końca budowy domu konwentu. Przyjmując bowiem za Tadeuszem Jurkowlanцем bliskość warsztatu rzeźbiarskiego z Golubia oraz kaplicy św. Anny i wielkiego refektarza na zamku w Malborku⁵⁵, należy prace wykończeniowe golubskiego domu konwentu

⁴⁹ C. Steinbrecht, op. cit., s. 30, Abb. 38.

⁵⁰ K. Nowiński, op. cit., s. 144.

⁵¹ T. Torbus, *Die Konventsburgen*, s. 142; idem, *Zamki konwentualne*, ss. 165–166.

⁵² Idem, *Die Konventsburgen*, s. 455.

⁵³ Na fakt ten wskazywał uwagę także Tomasz Torbus (*Zamki konwentualne*, s. 165, przyp. 524).

⁵⁴ B. Wasik, op. cit., s. 278.

⁵⁵ T. Jurkowlaniec, *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach*, Wrocław 1989, s. 21, 68.

datować na lata 30–40 XIV wieku. Dodatkowego argumentu po temu dostarcza taka sama forma kształtek żebrowych z krucht kaplic zamków w Golubiu i Brodnicy⁵⁶. Konsekracja tej ostatniej odbyła się bowiem w 1339 roku⁵⁷.

Budowa murowanego obwołu obronnego i zabudowy przedzamcza nastąpiła później (ryc. 6). Zdaniem Tomasza Torbusa stało się to około połowy XIV wieku⁵⁸. Być może zamysł ten powzięto po tym jak pod zamek podeszły w 1330 roku wojska Władysława Łokietka, zaniechując wówczas jednak oblężenia⁵⁹. Za takim datowaniem murów przedzamcza golubskiego przemawiają także ostatnie odkrycia z Unisławia, gdzie odkryto, datowane na 2. ćwierć-połowę XIV wieku, bliźniaczo podobne fundamenty arkadowe, do tych, znanych z Golubia (ryc. 11). Podobieństwo to jest na tyle szczególne, że nie można wykluczyć działalności tych samych warsztatów budowlanych na obu inwestycjach⁶⁰. Wydaje się to tym bardziej możliwe, że ze źródeł pisanych wynika, iż specjaliści wznoszący nietypowe, dostosowane do trudnych warunków podłoża fundamenty, nie byli liczni. Co prawda przywoływana wzmianka z Rygi, z 1419 roku, dotyczy mistrza wznoszącego fundamenty na podmokłym gruncie (zapewne na palach lub rusztach)⁶¹, sądzić można jednak, że podobna specjalizacja dotyczyła także fundamentów arkadowych. Te ostatnie konieczne były na gruntach niestabilnych, zagrożonych osunięciami⁶².

Ponieważ zastąpienie drewniano-ziemnego przedzamcza murowanym zmieniło w znacznym stopniu jego układ i rozmiar, należy je traktować jako odrębną fazę (II faza), nie wynikającą z pierwotnej koncepcji układu zamku. Budując murowane przedzamcze poszerzono jego zasięg w kierunku zachodnim. Konieczne były w związku z tym prace ziemne, mianowicie niwelacja wału, zasypanie starej fosy, ukształtowanie nasypem glinianym nowego *plateau* przedzamcza i wykopanie nowej fosy od zachodu⁶³ (ryc. 2). Nasypy i niwelacje musiano wykonać także, poszerzając teren przedzamcza od południowego wschodu. W efekcie przedzamcze objęło obszar o wymiarach około 70 × 110 m (ryc. 3, 6, 10). Jak stwierdzono podczas badań w latach 60. XX wieku, przeprowadzonych w rejonie dwóch baszt narożnych, ich ściany oraz mury obronne przedzamcza posadowiono na wspomnianych fundamentach arkadowych⁶⁴ (ryc. 11). Filary wykonane zostały z kamie-

⁵⁶ B. Wasik, op. cit., s. 280.

⁵⁷ *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski culmensi et pomeraniae episcopo a. 1667–1672 factae*, wyd. B. Czapla, Toruń 1904, s. 523.

⁵⁸ T. Torbus, *Die Konventsburgen*, s. 139.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 414.

⁶⁰ B. Wasik, *Relikty architektury i technika budowy zamku w Unisławiu*, w: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Unisławiu (stan. 6) przeprowadzonych w 2017 roku, red. B. Wasik (mps w archiwum WUOZ w Toruniu oraz Instytutu Archeologii UMK w Toruniu), Toruń 2017, ss. 51–53.

⁶¹ S. Józwiak, J. Trupinda, *Uwagi*, ss. 226–227.

⁶² A. Kąsinowski, op. cit., ss. 61–62.

⁶³ B. Wasik, *Budownictwo*, s. 115.

⁶⁴ K. Nowiński, Opis stratygrafii; idem, *Wyniki badań*, ss. 145–146.

ni, a łęki z cegły. Jak można stwierdzić po krzywiźnie łuków, wykonano je z wolnej reki. Ze względu na trudność powiązania strarytografii z architekturą, archiwalna dokumentacja nie pozwalała jednak na pełne przeanalizowanie procesu budowy. Ostatnie odkrycia z Unisławia pozwalają jednak tę wiedzę uzupełnić (ryc. 12). Na podstawie dokumentacji z Golubia, stwierdzić można, że kopiąc rowy fundamentowe, gliniastą ziemię wyrzucono po zewnętrznej stronie obwodu, gdzie stała się podstawą późniejszego nasypu, wykonanego po zewnętrznej stronie muru. Być może, podobnie jak w Unisławiu, pod całą długość ścian wykopano w pierw płytszy ciągły rów, a dopiero w jego obrębie, głębsze punktowe wykopy wąskoprzestrzenne pod filary. W nich wykonano kamienne fundamenty (filary), a opory i arkady wmurowano w obrębie ciągłego rowu fundamentowego. Na tym etapie łęki arkady, które pozostawiono puste, wystawały jednak ponad ówczesny poziom terenu. Dołączono więc nasyp, podnosząc poziom terenu po zewnętrznej stronie obwodu o około 1,4 m, co spowodowało zakrycie fundamentów⁶⁵. Wyższe partie murów wykonano z cegły.

Narożniki zachodnie obwodu przedzamcza wznosiły baszty na rzucie pięcioboku. Jak wynika z sporządzonego w 1655 roku planu Erika Dahlberga⁶⁶, dwie otwarte od wnętrza zamku baszty znajdowały się ponadto w kurtynie południowej, a jedna w ciągu muru zachodniego, w połowie odcinka między basztą południowo-zachodnią a wieżą bramną. Ta ostatnia, wraz z przedbramiem, umieszczona została na osi zachodniego muru przedzamcza. Jak wynika z nowożytniej lustracji, prowadził do niej, podobnie jak do bramy zamku wysokiego, most zwodzony⁶⁷. Tak ukształtowane fortyfikacje przedzamcza uznać należy za solidne, a przez zastosowanie kilku baszt otwartych w długości kurtyn przypominają fortyfikacje miast. Analiza pomiarowa cegieł wskazuje, że do budowy murów zamku i miasta wykorzystano budulec pochodzący z tej samej cegielni⁶⁸. Jest więc możliwe, że mury przedzamcza, jak i mury miejskie Golubia (budowane w tym samym okresie⁶⁹), wznoszone były przez te same warsztaty. Do wniosków tych doszedł prawdopodobnie także Ireneusz Sławiński, rekonstruując narożne baszty zamku w postaci nawiązującej do zachowanej, północno-wschodniej baszty murów miejskich⁷⁰.

Rekonstrukcja średniowiecznej zabudowy przedzamcza nie jest łatwa, gdyż badania archeologiczne dostarczyły w tej kwestii jedynie bardzo fragmentarycz-

⁶⁵ Ibidem, op. cit., ss. 115, 188–189; idem, *Relikty architektury*, s. 55.

⁶⁶ S. Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, oprac. W. Krawczuk, Warszawa 2013, s. 84–85, ryc. 23.

⁶⁷ *Opis królewskiej w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938, s. 7.

⁶⁸ B. Wasik, op. cit., ss. 157–158.

⁶⁹ por. P. Tuliszewski, K. Milanowski, *Średniowieczne mury miejskie Golubia. Problematyka konserwatorska*, *Ochrona Zabytków*, t. 56, 2003, nr 3–4, ss. 26–35.

⁷⁰ I. Sławiński, op. cit., ryc. 18 (wkładka).

nych i trudnych do interpretacji informacji, rodzących w zasadzie więcej pytań niż odpowiedzi. Z tych samych przyczyn w zasadzie niemożliwa jest też rekonstrukcja etapów powstawania tej zabudowy, wznoszonej bez wątpienia sukcesywnie po zbudowaniu muru obwodowego. Głównym źródłem pozostają tu nadal znacznie późniejsze, bo pochodzące z XVII–XVIII wieku opisy i wymieniony plan Erika Dahlberga. Jak z nich wynika, dominowały wówczas na przedzamczu dwa duże budynki. Jeden z nich zajmował przestrzeń wzdłuż kurtyny zachodniej, między wieżą bramną a basztą południowo-zachodnią. Jego długość, na podstawie planu z 1655 roku, szacować można na ponad 50 m (ryc. 3, 6, 9). Forma budynku nasuwa przypuszczenie, że jest to typowy dla zamków krzyżackich duży budynek stajni lub karwanu. W świetle inwentarzy nowożytnych mieścił on właśnie stajnie, nad którymi znajdował się spichrz⁷¹. Co jednak ciekawe, zbudowane były one z muru pruskiego, podczas gdy zazwyczaj tego typu krzyżackie budynki były murowane. Nie można więc obecnie (bez dalszych badań) stwierdzić, czy był to budynek średniowieczny, czy może nowożytny, wzniesiony w miejscu starszego.

Jeszcze bardziej zagadkowy jest duży budynek zajmujący na planie Erika Dahlberga południowo-wschodni narożnik przedzamcza. Miał on przynajmniej 30 m długości. W nowożytnych opisach określany jest on murowaną kamienicą. Na piętrze mieściła mieszkanie podstarościego, a pod nim znajdowały się stajnie⁷². Ireneusz Sławiński bezpodstawnie określił ten budynek jako najpewniej piętnastowieczny i połączył go z odkrytymi podczas badań fundamentami punktowymi, ulokowanymi wzdłuż kurtyny wschodniej, nieopodal cylindrycznej baszty⁷³. Dokładna analiza lokalizacji wykopu badawczego względem układu zabudowy z planu Erika Dahlberga wskazuje jednak, że teren interesującego nas budynku nie był objęty badaniami archeologicznymi, a wskazane fundamenty punktowe znajdowały się na północ od niego (ryc. 3). Co więcej, forma kwadratowych fundamentów i ich rozstaw są typowe dla podstaw słupów konstrukcji szkieletowej, a jak wskazywano wyżej, opisy nowożytne informują jednoznacznie, że interesujący nas budynek był murowany. Ponadto, zwrócić należy uwagę na relację stratygraficzną owych fundamentów, gdyż jak wynika z dokumentacji Krzysztofa Nowińskiego, posadowione one zostały na zasyppisku starszego podpiwniczonego budynku, który był bez wątpienia średniowieczny (ryc. 11). Ów szkieletowy budynek był więc najpewniej nowożytny, a nie z XV wieku, jak chciał tego Ireneusz Sławiński, choć trudno, na podstawie dokumentacji, doprecyzować jego chronologię. Zda-

⁷¹ Inwentarz starostwa golubskiego uczyniony w roku 1656, AGAD, 354, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dział XXV, sygn. 1061 (za udostępnienie serdecznie dziękuję doktorowi Tomaszowi Chrzanowskiemu); *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. II, Województwo chełmińskie, cz. 2., Ziemia chełmińska, wyd. J. Dygała, Toruń 2009, s. 117; *Opis królewsczyzn*, s. 7

⁷² Inwentarz starostwa; *Opis królewsczyzn*, s. 7

⁷³ I. Sławiński. op. cit., s. 23.

niem Krzysztofa Nowińskiego był to budynek z XVI wieku⁷⁴. Nie istniał on już na pewno w połowie XVII wieku, gdyż brak go na planie Erika Dahlberga. Wracając do omawiania budynku narożnego, zwrócić należy uwagę na jego skomplikowany rzut, gdyż zaopatrzone był w ryzality – jeden na osi północnej oraz drugi aneks od wschodu, wykraczający poza obrys murów przedzamcza. Budowla ta widnieje także na rycinie Jerzego Fryderyka Steinera, ukazującej widok zamku od wschodu w XVIII wieku⁷⁵, gdzie przedstawiona jest z płaskim zwieńczeniem – być może prostą attyką lub z zapadniętym już dachem. Wymienione cechy mogą wskazywać na nowożytną metrykę owego budynku. Z drugiej jednak strony, regularność układu poszerzonego przedzamcza w tym miejscu przekonuje, że w czasach krzyżackich jakiś budynek najpewniej tu stał. Interesujący nas obiekt mógł więc być przebudowanym w nowożytności budynkiem gotyckim o nieznanym pierwotnej funkcji. Przypuszczenia te rozwiązać mogłyby jedynie badania archeologiczne⁷⁶.

Badania archeologiczne z lat 60. XX wieku dostarczyły ponadto dowodów na istnienie dalszej, trudnej do interpretacji zabudowy na przedzamczu. Jak wspomniany wyżej, obecność średniowiecznego podpiwniczonego budynku można wskazać w narożniku między południowym murem zamykającym fosę a południową cylindryczną basztą (ryc. 11). Odkryto tam pozostałości prowadzących do piwnicy schodów z typową dla szyi piwnicznych niszą, sklepioną łukiem odcinkowym. Piwnica sklepiona była kolebką, po której zachowały się dolne poziomy cegiel. W najstarszych nawarstwieniach zasypiska piwnicy zalegała ceramika z XIV–XV wieku⁷⁷. Rozmiary i funkcja budynku są przy obecnym stanie wiedzy nie do odtworzenia. Lokalizacja zdaje się wskazywać na prawdopodobnie piętnastowieczną chronologię. Kolejny, dość płytko posadowiony fundament odkryto przy północnym odcinku kurtyny zachodniej przedzamcza. Jego położenie wskazuje, że był tu do obwołu dostawiony budynek o szerokości około 6 m (ryc. 2–3). Krzysztof Nowiński nie poświęcił mu jednak większej uwagi, twierdząc, iż ponieważ nie figuruje on na planie i w opisach z połowy XVII wieku, to musi być młodszy⁷⁸. Fakt ten może jednak równocześnie wskazać na starszą metrykę tego budynku gospodarczego, co nie pozwala tej kwestii przesądzić i określić jego chronologii.

Budowa murowanego przedzamcza nie oznaczała końca inwestycji na zamku. Dwie kolejne związane były z ogólnymi kierunkami przemian, zachodzących na zamkach w Prusach w końcu XIV i początku XV wieku. Pierwsza związana

⁷⁴ K. Nowiński, *Wyniki badań*, s. 145

⁷⁵ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 158.

⁷⁶ B. Wasik, *Zamki pokrzyżackie w województwie chełmińskim w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, *Wiadomości Konserwatorskie*, t. 41, 2015, ss. 23–24.

⁷⁷ K. Nowiński, *op. cit.*, s. 144.

⁷⁸ K. Nowiński, *op. cit.*, s. 180.

była z pojawieniem się w latach 70.–80. XIV wieku broni palnej, która wymusiła dostosowywanie fortyfikacji zarówno do jej użytkowania przez obrońców, jak i do obrony przed stosującymi nią napastnikami. Modernizacje te nie objęły wszystkich zamków krzyżackich, ale dostrzegalne są na wielu z nich w ciągu ostatniej ćwierci XIV i 1. połowy XV wieku⁷⁹. W nadgranicznym Golubiu, obronność zamku wzmocniono wówczas (najpewniej u schyłku XIV wieku) przez budowę dwóch cylindrycznych baszt ogniowych (faza III rozbudowy zamku). Obie stanęły przed zachodnią elewacją domu konwentu, przy jej narożnikach (ryc. 3, 6, 9–10). Południową z nich postawiono na, jak wskazywano wyżej, czworobocznym cokole rozpoczętej wcześniej najpewniej drugiej wieży głównej. Baszta ta zachowała się w znacznej mierze do dziś, choć nieco przekształcona i obniżona. Obecnie ma około 15 m wysokości, a pierwotnie mierzyła co najmniej około 18 lub więcej. Górny jej poziom dostępny był mostkiem z ganku obronnego domu konwentu. Na poszczególnych kondygnacjach umieszczono radialnie rozmieszczone strzelnice, znajdujące się od środka w sklepionych odcinkowo niszach. Taki układ umożliwiał ostrzał flankowy zamku⁸⁰. Baszta północna była najpewniej analogiczna, choć jak wynika z badań⁸¹ i planu Erika Dahlberga, miała nieco mniejszą średnicę. Zwrócić jednocześnie należy uwagę na pewne podobieństwo zachowanej baszty do tej z zamku w Wystruci (Insterburgu). Obie baszty posiadają w dolnych kondygnacjach mury o znacznej grubości, podczas gdy wyższe piętra, zaopatrzone jedynie w dość cienkie ściany (ryc. 13). Również tę basztę ogniową, zajmującą narożnik przedzamcza, datować można na koniec XIV wieku⁸².

Drugi kierunek przekształceń związany był z rosnącą tendencją do rozluźnienia reguły zakonnej i dążeniem do separacji mieszkań, nie tylko wyższych dostojników zakonnych, ale i komturów, od sypialni szeregowych braci-rycerzy. Budowano w związku z tym dla nich domy (*gemachy*) na parchach lub ewentualnie przedzamczach. Skala tego zjawiska w pełni dostrzegalna stała się w wyniku ostatnich badań historyków⁸³. W Golubiu wzniesiono dwa takie budynki (faza IV), wypełniające całkowicie zachodnie międzymurze zamku wysokiego, po obu stronach szyi bramnej (ryc. 6, 10). Konieczne było w związku z tym także zamurowanie części okien w elewacji zamku, w tym zachodniego okna refektarza. W Golubiu *gemach* komtura pojawił się w źródłach po raz pierwszy w 1410 roku i utożsamiać go należy najpewniej właśnie z jednym z tych budynków⁸⁴. Ich budowę datować

⁷⁹ H. Domańska, *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV–XVIII w.*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. 17, 1971, cz. 2, ss. 3–35.

⁸⁰ Ibidem, ss. 13–15; T. Torbus, op. cit., s. 418.

⁸¹ K. Nowiński, op. cit., ss. 143–144.

⁸² Ibidem, s. 442, 446.

⁸³ S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki*, ss. 110–146.

⁸⁴ Ibidem, ss. 142–143.

więc najpewniej należy na początek XV wieku. Południowy z bliźniaczych domów zachował się do dziś, choć w formie gruntownie przekształconej w nowożytności. Jak wykazały jednak badania architektoniczne z lat. 60. XX wieku, do niemal pełnej wysokości kryje on mury średniowieczne. Pozostałości północnego budynku zostały natomiast odkryte podczas prac archeologicznych⁸⁵. Ponadto na archiwalnych fotografiach oraz rysunkach Johanna Heisego i Conrada Steinbrechta⁸⁶, na elewacji domu konwentu, czytelny jest (częściowo tynkowany) negatyw tego budynku oraz gniazda po belkach stropowych⁸⁷ (ryc. 1). Na tej podstawie stwierdzić można, że budynek północny miał podobną wysokość, co południowy. W związku z budową budynku południowego dokonano także przekształceń w sąsiedniej cylindrycznej baszcie. Przebito do niej otwór wejściowy, a piwnica służyła jako śmietnik i gdanisko⁸⁸.

Ostatnie większe prace budowlane w krzyżackich dziejach zamku wykonano w 2. ćwierci XV wieku, po zniszczeniach z czasu tzw. wojny golubskiej (1422 r.). Konieczna była m.in. odbudowa sklepień, ale zamurowano wówczas także część ganków obronnych, wieńczących dom konwentu. Najpewniej wówczas przebudowano także gdanisko⁸⁹. Pierwotną arkadową formę przekształcono w zamknięty czworoboczny budynek, widoczny na planie z 1655 roku (ryc. 3, 6, 10). W elewacji północnej zamku wysokiego zachowały się dwa kamienie wspornikowe podłogi oraz ślad po dwuspadowym dachu, świadczące, że aneks gdaniska sięgał nieco powyżej połowy wysokości elewacji (ryc. 1). Podczas badań archeologicznych odsłonięto natomiast część jego fundamentu. Wiadomo stad, że był to budynek o rozpiętości około 5 m, ze sklepieniem pełnym łukiem niskim otworem odpływowym w ścianie północnej⁹⁰ (ryc. 11).

Bogusz Wasik, *Burg Gollub im Mittelalter. Architektur und Bautechnik*

Zusammenfassung

Die Burg Gollub erweckte schon im 19. Jahrhundert das Interesse der Forscher. In den 60er Jahren des 20. Jahrhunderts wurden archäologische und architektonische Forschungen im Zusammenhang mit dem geplanten Wiederaufbau durchgeführt, deren Ergebnisse jedoch nicht weiter bearbeitet wurden. Im Jahr 1989 wurden weitere archäologische Befragungsforschungen durchgeführt, die zum Ziel hatten, die Frage einer älteren Siedlungsstätte zu verifizieren. Aus bisherigen Forschungen ist zu folgern, dass es an der Burgstelle keine frühmittelalterliche Stadt gab. Bis zum 11. Jahrhundert jedoch konnte eine Besiedlung nachgewiesen werden. Weitere Spuren stammen erst aus der Übernahmzeit der Burg Gollub durch die Ordensritter im Jahr 1293. Aus den Quellen

⁸⁵ I. Sławiński, op. cit., s. 33; Zamek w Golubiu. Inwentaryzacja.

⁸⁶ J. Heise, op. cit., s. 352, fig. 17; C. Steinbrecht, op. cit., s. 30, Abb. 38.

⁸⁷ W wyniku prac konserwatorskich negatyw ten jest obecnie niestety o wiele słabiej czytelny.

⁸⁸ K. Nowiński, s. 182; I. Sławiński, op. cit., s. 33.

⁸⁹ Ibidem, ss. 33–35.

⁹⁰ K. Nowiński, Opis stratygrafii; idem, *Wyniki badań*, s. 143.

kann der Schluss gezogen werden, dass die Ordensritter damals einen provisorischen Holzwachturm errichteten, der im Jahr 1304 Sitz des Prokurators war. Es ist nicht sicher, ob sich der Holzwachturm an der Stelle der Burg befand, obwohl möglicherweise eine Schicht von Brandresten, die unter der hohen Burg beurkundet ist, auf diesen Wachturm zurückzuführen ist. Es konnte ebenso nicht eindeutig festgestellt werden, ob den prähistorische Festungsgraben und der Damm, welche die Ansiedlung am Fuß der Burg nach Westen hin schützten, mit diesem Objekt verbunden waren. Etwa im Jahr 1305 wurde in Gollub eine Komturei gegründet und man begann mit dem Bau der Ziegel-Burg in Form eines Kastells. Im Bauplan wurde das alte Kulmermaß und eine geometrische Methode „ad quadratum“ benutzt. Das vierflügelige Konvent-Haus entstand nach einem einheitlichen Bauplan. Es wurde in Abschnitten, die für solche Bauart in Preußen typisch waren, realisiert. Zunächst errichtete man die äußeren Schutzmauern, dann die Hauptflügel und die weiteren Flügel. Während des Baus wurden Korrekturen vorgenommen und man verzichtete auf den Bau eines Bergfrieds. Ein gemauerter Festungsgraben und ein Zwinger umgaben die Burg von Westen. Die Ansiedlung am Fuß der Burg war zunächst aus Holz und Erde in Form eines Trapezes erbaut. Sie war durch den erwähnten Festungsgraben und den Damm geschützt. Erst um die Mitte des 16. Jahrhunderts wurde eine Mauer mit Basteien errichtet, welche die Ansiedlung in westlicher und südöstlicher Richtung erweiterten. Die Bebauung im Innenraum der Ansiedlung diente, wie aus neuzeitlichen Quellen und aus archäologischen Entdeckungen bekannt ist, landwirtschaftlichen Zwecken. Im 14. Jahrhundert wurden vor der westlichen Fassade des Konvent-Hauses zwei zylinderförmige Feuer-Basteien (Feuertürme) gebaut, und Anfang des 15. Jahrhunderts wurden zwischen ihnen zwei Häuser errichtet. Die letzten Bauarbeiten der Ordensritter an der Burg dienten ihrem Wiederaufbau nach dem Krieg von 1422.

Übersetzt von Tomasz Wyzlic

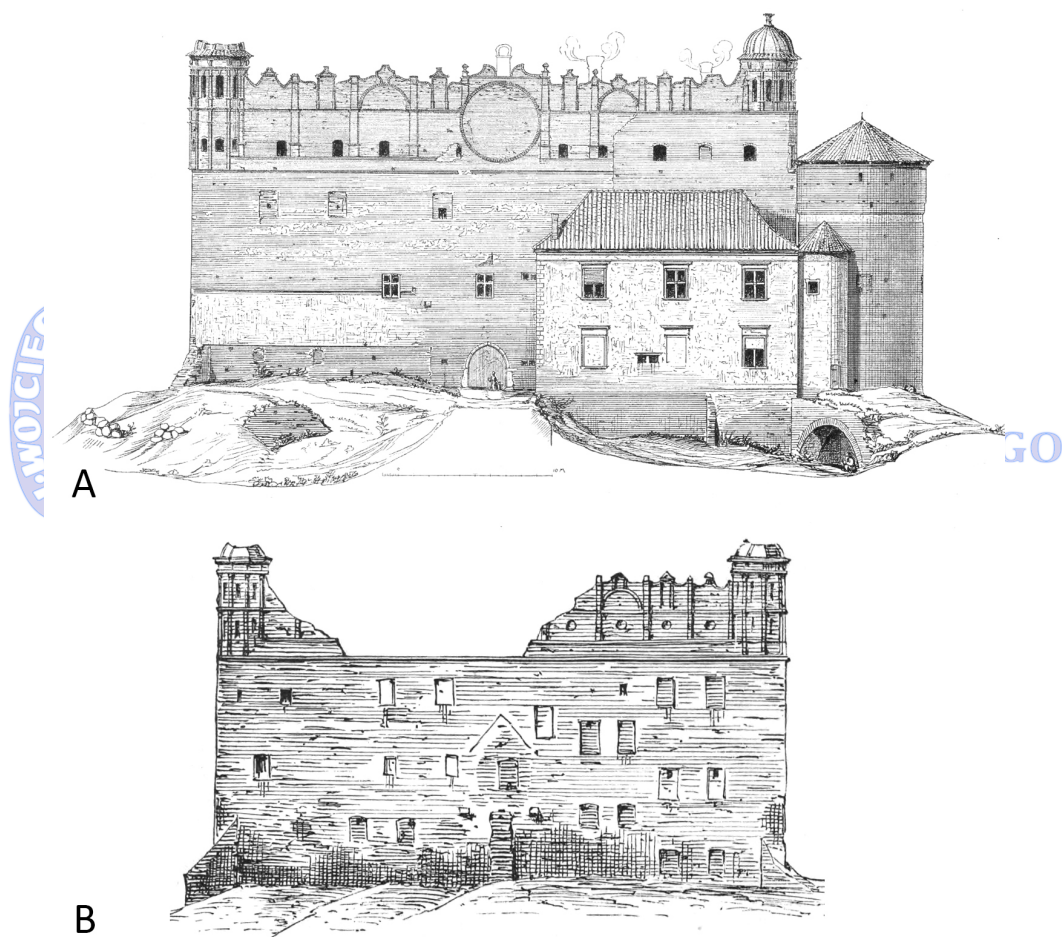
Bogusz Wasik, *Golub Castle in the Middle Ages. Architecture and Construction Technique*

Summary

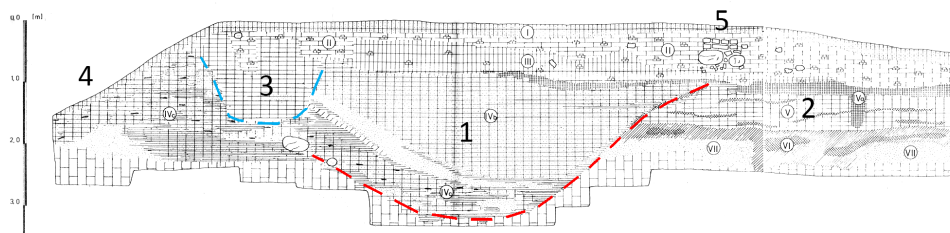
Golub Castle has aroused the interest of researchers since the 19th century. In the 1960s, in connection with its planned reconstruction, architectural and archaeological research was carried out, the results of which, however, were not fully realised. In 1989, further archaeological surveys were carried out to verify the question of the earlier settlement. From the current research it can be concluded that there was no early medieval stronghold in the place of the later castle. However, there was settlement until the 11th century. The next traces derive only from the time when Golub was taken over by the Teutonic Knights in 1293. It can be concluded from the sources that they erected a temporary wooden watchtower, which was the seat of the procurator in 1304. It is uncertain whether it was situated in the same location as the castle, although perhaps it is associated with a layer of burning, documented under the high castle. It is also unclear whether the original moat and embankment, protecting the outer ward from the west, should be associated with this structure. Around 1305 a commandery was established in Golub and the construction of a brick castle began. This saw the employment of the old Culm measure and the geometric ad quadratum method. The four-wing convent house was built according to a homogeneous plan, but it was implemented in stages typical for this type of building in Prussia. First, a peripheral curtain wall was built, then the main and subsequent wings. Modifications were made during the process of construction, abandoning, among others, the building of the Bergfrid. From the west, the castle was protected by a walled moat and parcham. Initially the outer bailey was constructed of timber and earth, on a trapezoidal plan and protected by the aforementioned moat and embankment. It was not until around the mid-14th century that the brick perimeter of the outer ward with towers was built, expanding them to the west and southeast. Inside, there were farm buildings, known from modern sources and archaeological excavations. At the end of the 14th century, two cylindrical fire towers were built in front of the west facade of the convent house, and at the beginning of the 15th century, two houses were inserted between them. The last works carried out by the Teutonic Knights in the castle were related to its reconstruction after the war of 1422.

Translated by Aleksander Pluskowski

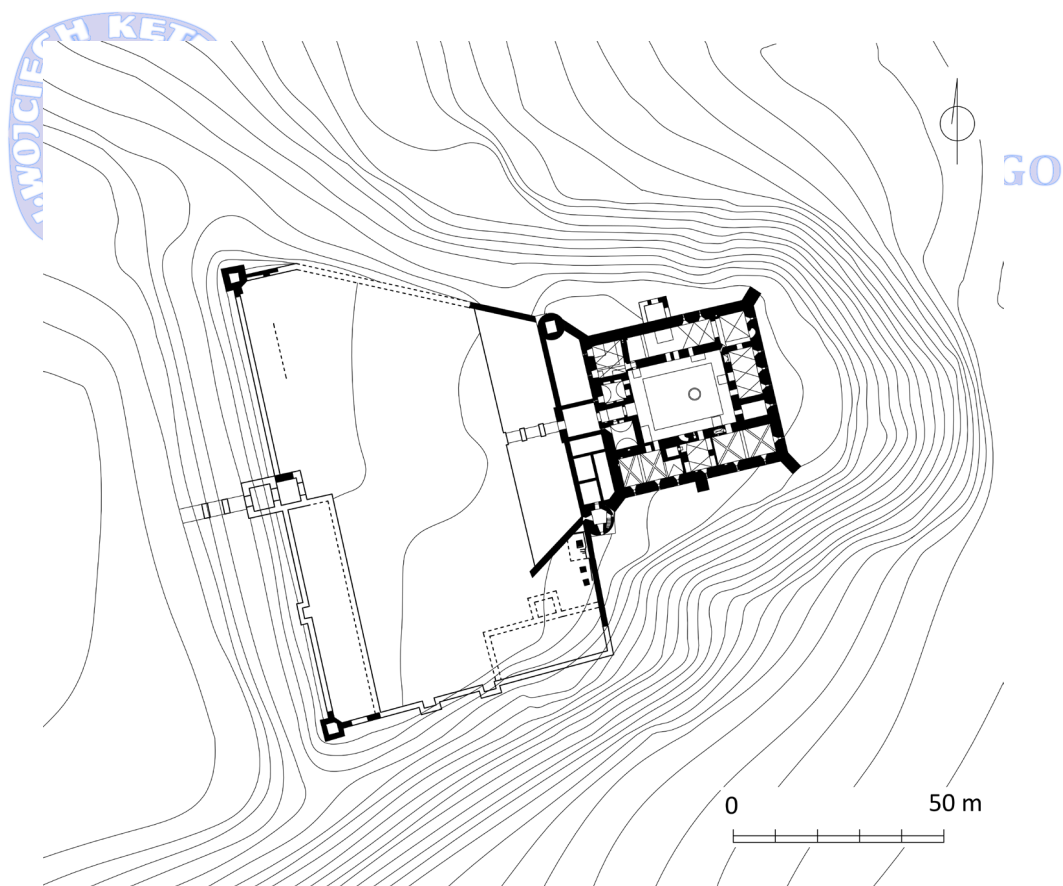
dr Bogusz Wasik
Muzeum Zamkowe w Malborku
bogusz.wasik@wp.pl



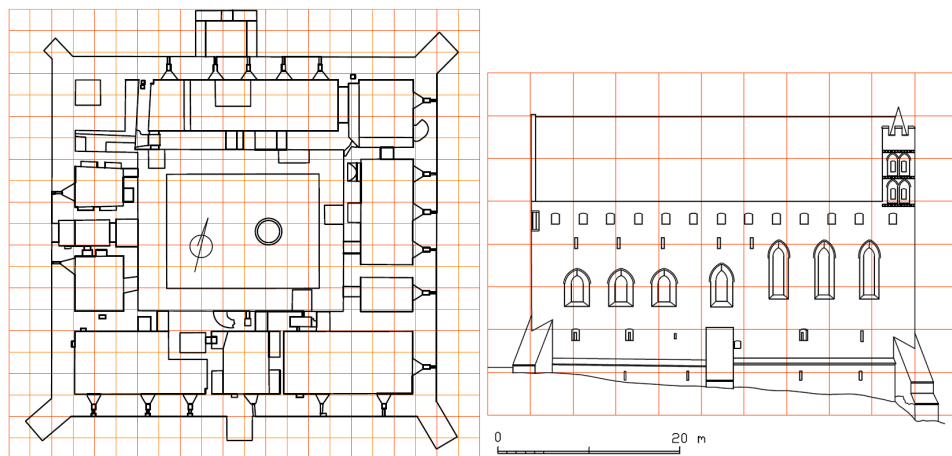
Ryc. 1. Elewacje zamku wysokiego w Golubiu: A – zachodnie (wg Steinbrecht 1888), B – południowa (wg Heise 1891).



Ryc. 2. Profil północny wykopu C z 1967 roku: 1 – fosa z XIII/XIV wieku, zasypana w połowie XIV wieku, 2 – zniwelowany w połowie XIV wieku wał, 3 – negatyw zachodniego muru przedzamcza, 4 – fosa z połowy XIV wieku, 5 – fundament ściany budynku gospodarczego (wg K. Nowińskiego, za Chudziak 1994).

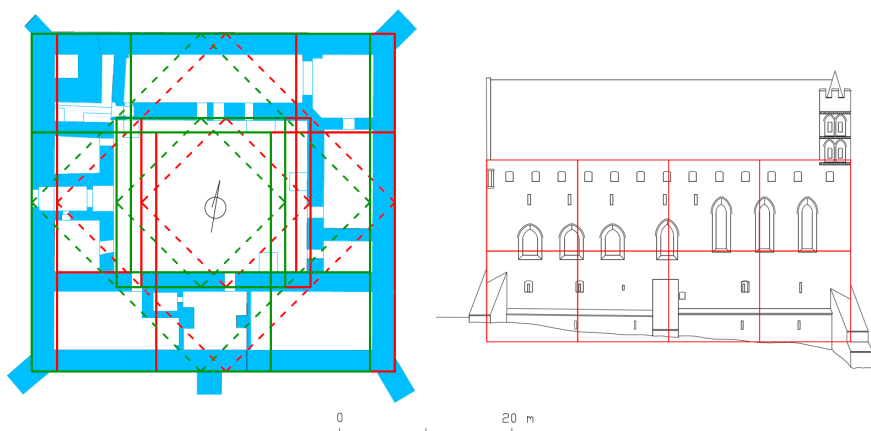


Ryc. 3. Rzut rekonstrukcyjny zamku w Golubiu z zaznaczeniem reliktyw odkrytych podczas badań archeologicznych (rys. B. Wasik).

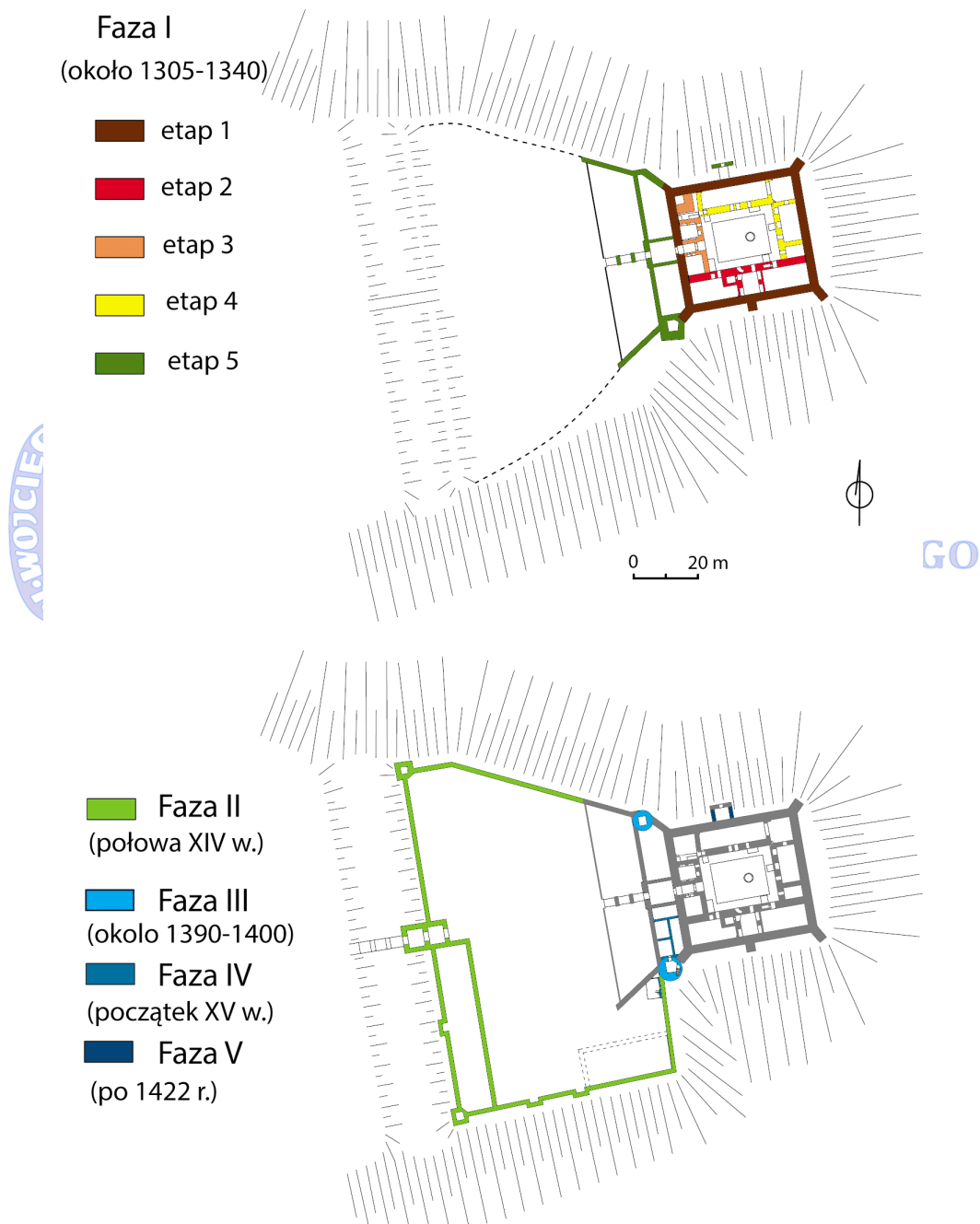


Ryc. 4. Rzut i widok elewacji południowej średniowiecznego domu konwentu na siatce o module 0,5 pręta (rzut) i 1 pręta (widok) starej miary chełmińskiej (oprac. B. Wasik).

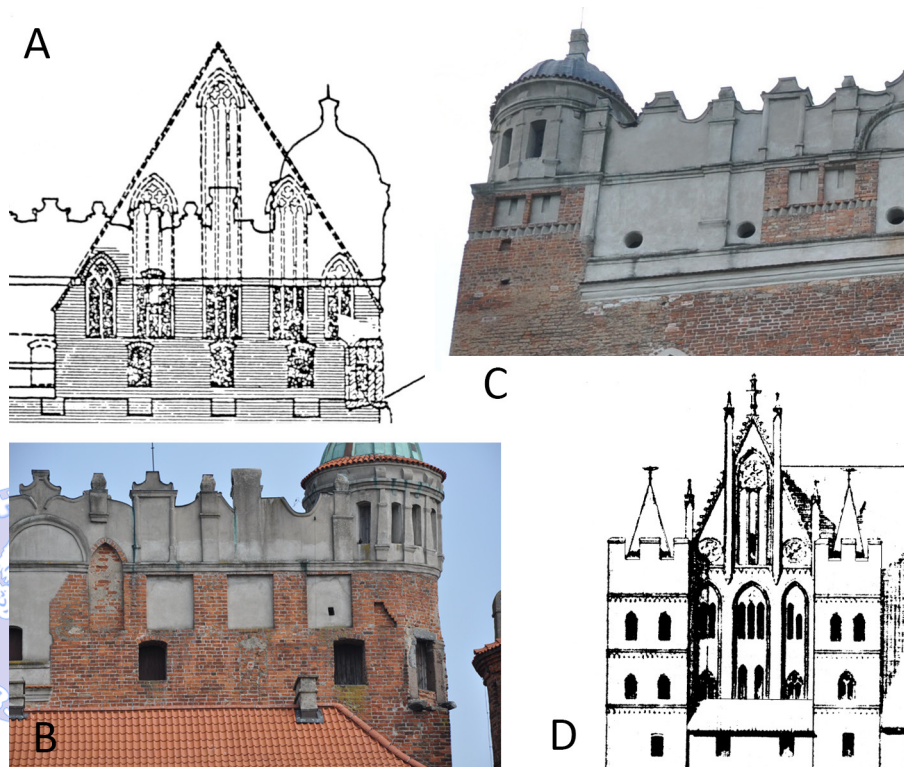
WOCIECH KRZYŹNICKI
INSTYTUT
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO



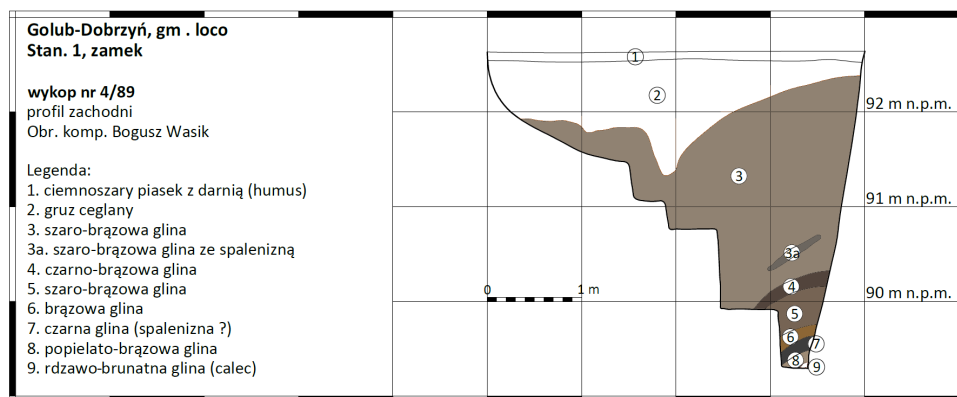
Ryc. 5. Rysunek *ad quadratum* rzutu domu konwentu i proporcje elewacji południowej (oprac. B. Wasik).



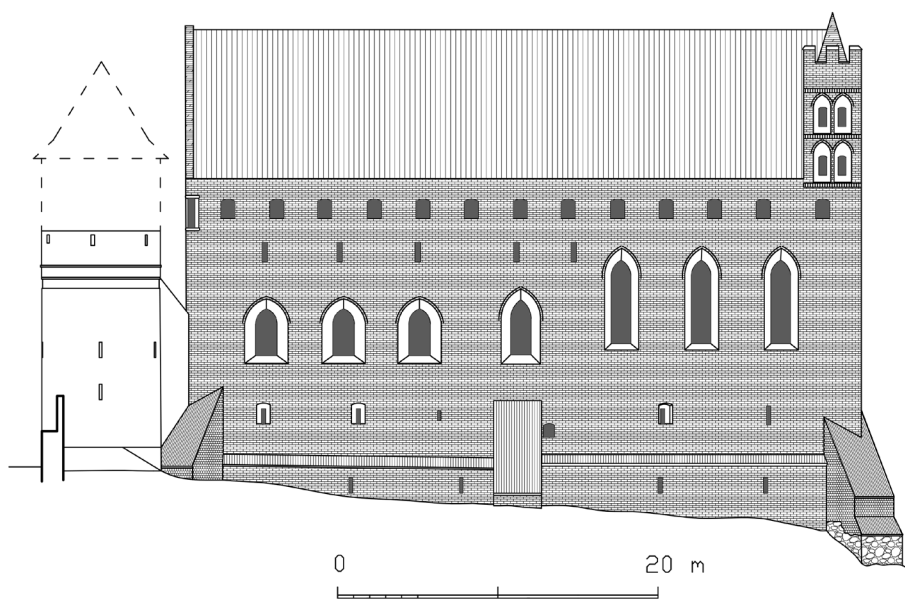
Ryc. 6. Fazy i etapy budowy zamku w Golubiu (oprac. B. Wasik).



Ryc. 7. Szczyty zamku: A – rekonstrukcja szczytu zachodniego skrzydła południowego; u dołu krenelaż tymczasowo wieńczący kurtynę w I etapie budowy (wg I Sławińskiego), B – stan obecny szczytu zachodniego (fot. B. Wasik), C – dolne partie wieżyczek flankujących szczyt wschodni skrzydła południowego (fot. B. Wasik), D – rekonstrukcja analogicznego do golubskiego, zachodniego szczytu skrzydła północnego domu konwentu w Malborku (wg C. Steinbrechta, za Torbus 1998).

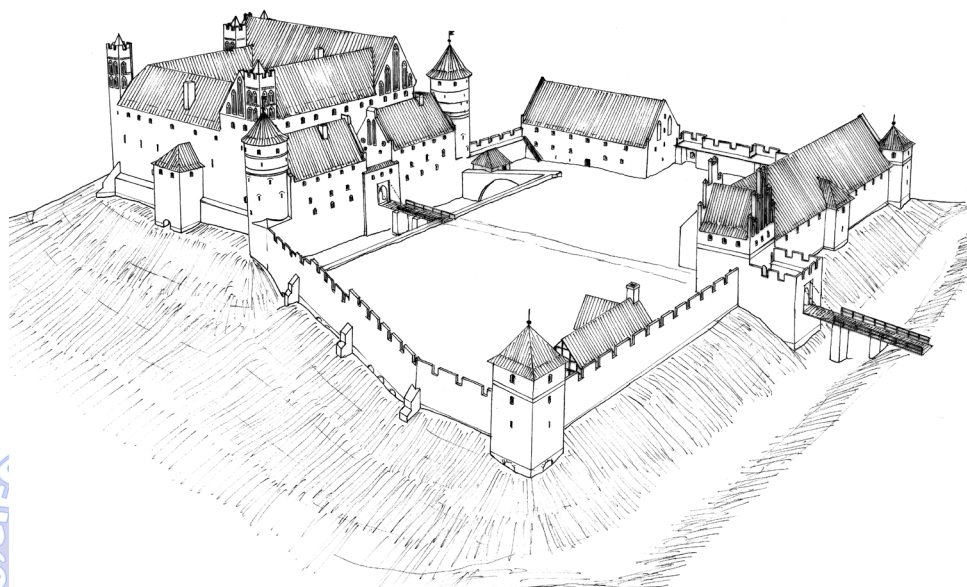


Ryc. 8. Profil zachodni wykopu 4 z 1989 roku z zaznaczeniem warstw nasypowych tarasu południowego (wg W. Chudziaka, oprac. komp. B. Wasik).

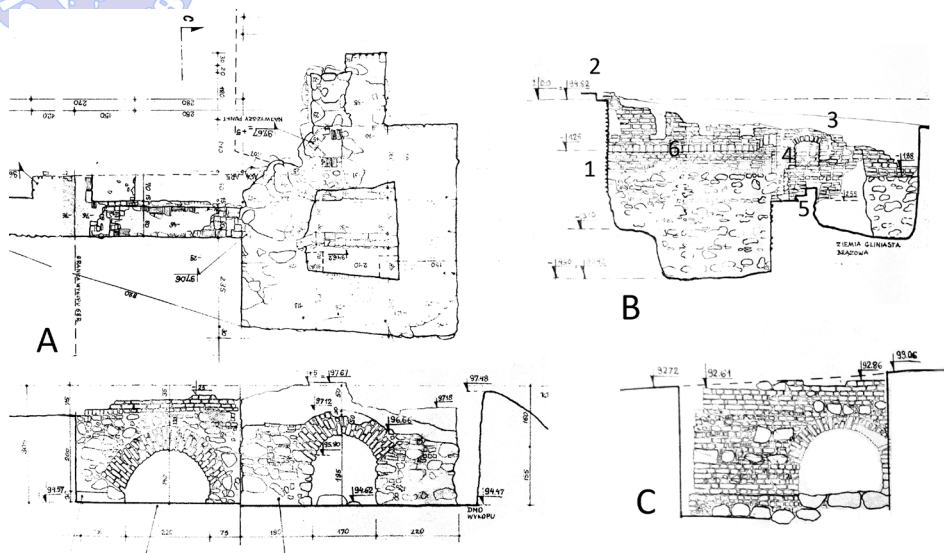


GO

Ryc. 9. Rekonstrukcja wyglądu południowej elewacji domu konwentu z basztą ogniową; przełom XIV-XV wieku (oprac. B. Wasik).



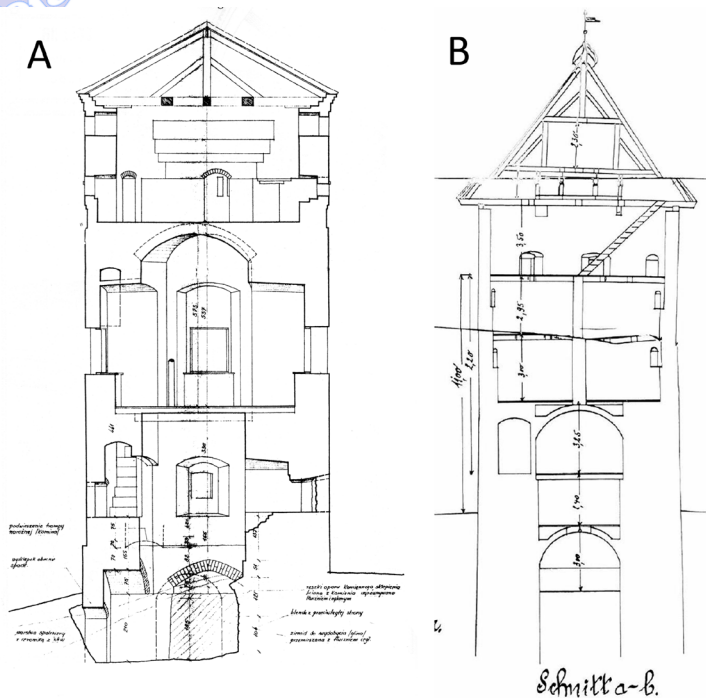
Ryc. 10. Próba rekonstrukcji wyglądu zamku w 2. ćwierci XV wieku (oprac. B. Wasik).



Ryc. 11. Wybrane relikty odkryte w latach 60. XX wieku: A – rzut i widok od północy na fundamenty arkadowe baszty północno-zachodniej i przyległej kurtyny przedzamcza, B – pozostałości podpiwniczenia w narożniku muru zamykającego fosę zamku wysokiego od południa i wschodniej kurtyny przedzamcza (1 – mur zamykający fosę, 2 – lokalizacja cylindrycznej baszty, 3 – mur wschodni przedzamcza, 4 – nisza, 5 – schody wiodące do piwnicy, 6 – pozostałość sklepienia kolebkowego), C – przyziemie gdaniska – widok od północy (rys. A. Guerquin, Nowiński 1967).



Ryc. 12. Unisław - fundament arkadowy północnej ściany domu zamkowego (fot. B. Wasik).



Ryc. 13. Inwentaryzacja baszty ogniowej w Golubiu (A) i baszty zamku w Wystruci - Interbergu (B) (wg I. Sławińskiego i Raabe, za Torbus 1998)

Bibliografia**Źródła archiwalne**

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

- Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, 354, Dział XXV, sygn. 1061. Inwentarz starostwa golubskiego uczyniony w roku 1656.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu (WUOZ)

- Nowiński Krzysztof, Opis stratygrafii i murów z badań archeologicznych w 1967 roku w Golubiu-Dobrzyniu, woj. Bydgoskie, sygn. W/451, Toruń 1967.
- Sławiński Ireneusz, Zamek Golub-Dobrzyń, woj. bydgoskie. Inwentaryzacja. Odkrytki architektoniczne, sygn. W/358, Toruń 1960.
- Sławiński Ireneusz, Zamek w Golubiu. Inwentaryzacja profilowanych cegieł, sygn. W/354, W/1838-W/1841, Toruń 1961.
- Sławiński Ireneusz, Zamek Golub-Dobrzyń, woj. bydgoskie. Inwentaryzacja. Przeskalowanie inwentaryzacji, sygn. W/345, Toruń 1962.
- Sławiński Ireneusz, Zamek w Golubiu. Inwentaryzacja i badania architektoniczne, sygn. W/340, W/1823, Toruń 1968.
- Wasik Bogusz, Relikty architektury i technika budowy zamku w Unisławiu, w: Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Unisławiu (stan. 6) przeprowadzonych w 2017 roku, red. B. Wasik (maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu oraz Instytutu Archeologii UMK w Toruniu), Toruń 2017, ss. 50–66.
- Wasik Bogusz, Wstępne sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Lipienku (stan. 1), Toruń 2018.

Źródła drukowane

Lustracja

- 2009 *Lustracja województw Prus Królewskich 1765, t. II, Województwo chełmińskie, cz. 2., Ziemia chełmińska*, wyd. J. Dygała, Toruń.

Opis królewszczyzn

- 1938 *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń.

Piotr z Dusburga

- 2004 *Kronika ziemi Pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, komentarze J. Wenta, Toruń.

Pufendorf Samuel

- 2013 *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, oprac. W. Krawczuk, Warszawa.

Toruń

- 1998 *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń.

Opracowania

Arszyński Marian

- 1995 *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń.

Bojarski Jacek

- 2016 *Gród w Ostrowitem (Napolu) na ziemi chełmińskiej – od centrum opolnego do włości rycerskiej*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 24, ss. 74–103.

Chudziak Jadwiga

- 1989 *Sprawozdanie z badań sondażowych na domniemanym grodzisku w Golubiu-Dobrzyniu, gm. loco, woj. toruńskie, stanowisko I (maszynopis w IA UMK)*.

- 1994 *Golub-Dobrzyń*, w: *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, pod red. J. Chudziakowej, Toruń, ss. 53–56.
- Clasen Karl Heinz
1927 *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preußen*, Bd. 1 *Die Burgbauten*, Königsberg.
- Domańska Hanna
1971 *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV–XVIII w.*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 17, cz. 2, ss. 3–35.
- Gimpel Jean
1968 *Jak budowano w średniowieczu*, Warszawa.
- Harvey John Hooper
1972 *The medieval architect*, London.
- Heise Johann
1891 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen*, H. VIII: *Der Kreis Strasburg*, Danzig.
- Jurkowlaniec Tadeusz
1989 *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach*, Wrocław.
- Jóźwiak Sławomir
1997 *Powstanie i rozwój struktury administracyjno terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń.
- 2001 *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410*, Toruń.
- Jóźwiak Sławomir, Trupinda Janusz
2009 *Budowa krzyżackiego zamku komturskiego Ragnecie w końcu XIV – na początku XV wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 57, nr 3–4, ss. 339–368.
- 2011 *Uwagi na temat sposobu wznoszenia murowanych zamków krzyżackich w państwie zakonnym w Prusach w końcu XIV – pierwszej połowie XV wieku*, *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie*, nr 2 (272), ss. 201–229.
- 2012 *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń.
- Kąsinowski Antoni
1970 *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim*, *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu*, t. 10, ss. 47–131.
- Krahe Friedrich Wilhelm
1996 *Burgen des deutschen Mittelalters, Grundriss-Lexikon*, Würzburg.
- Kurkowski Michał
2017 *Ryte i malowane dekoracje maswerkowe w architekturze średniowiecznej na terytorium Ziemi Chełmińskiej. Studium typologiczno-formalne*, t. II: *Katalog*, Toruń.
- Lodyńska-Kosińska Maria
1964 *Geometria architektów gotyckich*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. IX, z. 2, ss. 89–115.
- Nowiński Krzysztof
1969a *Badania archeologiczno-architektoniczne w Golubiu-Dobrzyniu*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 34, z. 1, ss. 180–183.
- 1969b *Golub-Dobrzyń*, w: IA. *Badania rok 1968*, pod red. M. Konopki, Warszawa, ss. 342–344.
- 1970 *Golub-Dobrzyń*, w: IA. *Badania rok 1969*, pod red. M. Konopki, Warszawa, ss. 358–360.
- 1972 *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku pokrzyżackiego w Golubiu-Dobrzyniu w latach 1967–1969*, w: *Komunikaty Archeologiczne. Badania archeologiczne na terenie województwa bydgoskiego w latach 1968–1969*, Bydgoszcz, ss. 140–149.

Sławiński Ireneusz

1976 *Zamek w Golubiu*, Warszawa, Poznań, Toruń.

Steinbrecht Conrad

1888 *Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. 2. *Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin.

Torbus Tomasz

1998 *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München-Oldenbourg.

2014 *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.

Tuliszewski Piotr, Milanowski Krzysztof

2003 *Średniowieczne mury miejskie Golubia. Problematyka konserwatorska*, *Ochrona Zabytków*, t. 56, nr 3–4, ss. 26–35.

Wasik Bogusz

2013 *Metoda projektowania zamków konwentualnych na ziemi chełmińskiej. Przyczynek do badań nad zastosowaniem kwadratury w krzyżackim budownictwie zamkowym*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 58, z. 4, ss. 79–91.

2015 *Zamki pokrzyżackie w województwie chełmińskim w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, *Wiadomości Konserwatorskie*, t. 41, ss. 20–35.

2016a *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń.

2016b *Przekształcenia techniki budowy i architektury zamków krzyżackich w końcu XIII i początku XIV wieku w kontekście rozwoju państwa zakonnego w Prusach*, w: *Życie społeczno-kulturalne w państwie zakonu krzyżackiego (XIII–XVI w.)*, red. J. Gancewski, L. Lisowska, S. Skiendziul, J. E. Sliczyńska, Olsztyn, ss. 115–136.